

Psychiatrie in meervoud

De wetenschappelijke oriëntaties van de Nederlandse psychiatrie in het interbellum (1918-1940)

JOOST VIJSELAAR* EN RUUD ABMA**

In de jaren tussen de beide wereldoorlogen deden een aantal 'somatische kuren' hun intrede in de psychiatrie. Een daarvan was de insuline-coma-kuur, die na 1926 van zich deed spreken, ook in Nederland. Door toediening van oplopende doses insuline wekte men bij lijders aan schizofrenie een hypoglycaemisch coma op waarvan men vermoedde dat het een gunstige invloed zou uitoefenen op de hersenstoornis die aan die ziekte ten grondslag zou liggen. Deze therapie leek de belofte van een echte biologische behandeling van geestesziekten waar te maken. Hij greep immers direct aan op het organisch substraat. In Leiden, waar men de therapie in de inrichting Endegeest en de universiteitskliniek toepaste en de biologische uitgangspunten ervan onderschreef, meende men evenwel dat de effectiviteit van de behandeling mede, maar misschien zelfs vooral, toegeschreven moest worden aan een (diepte)psychologisch mechanisme. De patiënt zou, ontwakend uit de bijna-doodervaring van het coma, nieuwe emotionele banden aanknopen met zijn omgeving, met heilzaam gevolg. Psychotherapeutische ondersteuning van de patiënt was daarbij dus noodzakelijk.

Het naast elkaar bestaan van een biologisch en een psychologisch interpretatiekader voor een en dezelfde therapie wekt vanuit een huidig perspectief bevreemding op. In de gangbare interpretatie van (de geschiedenis van de) psychiatrie is immers sprake van een tegenstelling tussen een biologische en een psychosociale benadering, die op epistemologisch niveau zijn parallel kent in een tegenstelling tussen het natuurwetenschappelijke en het geesteswetenschappelijke perspectief. Dit dilemma vindt zijn uitdrukking in veel gebruikte oppositionele begrippenparen als pillen versus praten of meten versus invoelen/begrijpen. Volgens een populaire metafoor kenmerkt de historische ontwikkeling van de psychiatrie zich door een pendelbeweging tussen biologische en psychologische benaderingen. Zo bouwde de bekende Canadese historicus Edward Shorter zijn veelgelezen boek *A history of psychiatry* op rond twee 'biologische revoluties' in de psychiatrie (tweede helft van zowel de negentiende eeuw als de twintigste eeuw). Deze biologische trend in de psychiatrie werd volgens hem onderbroken door een 'psychoanalytic hiatus', waarin psychodynamische theorieën en praktijken domineerden.¹

Het beeld van elkaar uitsluitende en afwisselende oriëntaties of culturen in de psychiatrie gaat voor het interbellum in Nederland niet op. In de psychiatrie van die jaren werden verschillende visies op de verklaring en behandeling van geestesziekte naast elkaar gehanteerd: somatische (in de vorm van bijvoorbeeld de eugenetica of de toepassing van somatische kuren, zoals de insulinekuur), sociale (de sociale psychiatrie en de zogenaamde 'aktievere therapie') en psychologische (psychoanalyse en fenomenologie). Na 1910 nam men in de

* Prof. dr. Joost Vjelselaar is als bijzonder hoogleraar geschiedenis van de psychiatrie werkzaam bij het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en als senior wetenschappelijk medewerker bij het Trimbos Instituut in Utrecht. E-mail: j.vijselaar@uu.nl

** Dr. Ruud Abma is verbonden aan het departement Algemene Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. r.abma@uu.nl

¹ Edward Shorter, *A history of psychiatry: from the era of the asylum to the age of Prozac* (New York 1997).

Nederlandse psychiatrie (in navolging van de Duitse) meer afstand van de natuurwetenschappelijke psychiatrie 'ohne Seele' van de late negentiende eeuw, en omarmde men de hermeneutische, geesteswetenschappelijk georiënteerde psychiatrie, die de nadruk legde op de subjectieve beleving en het 'invoelen' en 'begrijpen' daarvan. Meer dan ooit leek de psychiatrie in deze jaren een 'open' wetenschap die invloeden van andere (wetenschaps)domeinen onderging: van de natuurwetenschap, de neurologie, de psychologie, de sociologie, de filosofie, en van kunst en literatuur. Minder dan tegenwoordig was daarbij zo op het oog sprake van een richtingenstrijd; modellen stonden naast elkaar, werden op elkaar betrokken en vulden elkaar aan. Een en dezelfde psychiater kon biologische, sociale en psychologische benaderingen combineren. Sommigen, zoals de Utrechtse hoogleraar psychiatrie H.C. Rümke, stonden een nadrukkelijke integratie van de natuur- en geesteswetenschappelijke benaderingen voor, waarbij de klinische praktijk de grondslag vormde. Voor het interbellum zou je daarom kunnen spreken van een 'psychiatrie in meervoud'.

De bijzondere constellatie van de psychiatrie in deze decennia heeft geleid tot soms uitgesproken beoordelingen. In zijn boek *Mending minds: A cultural history of Dutch academic psychiatry* spreekt Hans de Waardt bijvoorbeeld van een tijdvak van 'structural vagueness' en 'fogginess': 'One could describe the years between 1920 and 1955 as 'the period of anything goes' because in this period the predominant theoretical foundations remained astonishingly vague'. Het is echter de vraag of we de genoemde meervoudigheid moeten interpreteren als het ontbreken van duidelijke wetenschappelijke uitgangspunten en de aanwezigheid van een soort 'anarchie'. Aan de vragen hoe deze psychiatrie van het interbellum te duiden, hoe de natuur- en geesteswetenschappelijke oriëntaties zich tot elkaar verhieldden en wat de verhouding was tussen de psychiatrie en andere domeinen, was in 2007 een zogenaamd 'short seminar' gewijd als onderdeel van de master *Historical and Comparative Studies of the Sciences and the Humanities* (HCSSH) van het Descartes Centre (Universiteit Utrecht). De studenten Timo Bolt, Bart Karstens en Ingrid Kloosterman (die inmiddels alle drie cum laude hun masterdiploma hebben behaald) deden onderzoek naar drie hoofdfiguren uit de Nederlandse psychiatrie van die tijd. Hun papers liggen ten grondslag aan dit themanummer.

Net als de vooroorlogse psychiatrie zijn ook de artikelen in dit themanummer meervoudig van karakter. Het zijn om te beginnen drie minibiografieën: in alle drie staat telkens één persoon centraal die zijn stempel drukte op de toenmalige psychiatrie: Leendert Bouman (hoogleraar psychiatrie aan de VU en later in Utrecht), Han C. Rümke (hoogleraar in Utrecht) en Lammert van der Horst (hoogleraar psychiatrie aan de VU vanaf 1928 en daarnaast vanaf 1946 aan de UvA). Bouman (1869-1936) geldt als 'peetvader van de psychologische psychiatrie', omdat hij Jaspers' fenomenologie in Nederland introduceerde en haar via zijn contacten in de 'Valeriuskring' doorgaf aan een nieuwe generatie psychiaters. Daarnaast, en dat typeert dus de tijd, was hij een vaardig neuroloog. Rümke (1893-1967), prominent vertegenwoordiger van de Utrechtse fenomenologische school, gold lang als de belangrijkste man ('de Keizer') van de Nederlandse psychiatrie, en hij genoot ook aanzien in het buitenland. Hij maakte de verhouding tussen natuur- en geesteswetenschap tot een expliciet thema in zijn werk. Van der Horst (1893-1978), die de constitutionele karakterleer of typologie van Kretschmer als promotieonderwerp koos, probeerde nadrukkelijk een antropologische psychiatrie te ontwikkelen. Als hoogleraar aan de VU en de UvA voor een periode van meer dan dertig jaar leidde hij meerdere generaties psychiaters op.

Ook in wetenschapshistorisch opzicht komen in dit themanummer belangrijke kwesties aan de orde: de verhouding en wisselwerking tussen verschillende takken van wetenschap

(alfa, bèta, gamma), die tussen wetenschap en kunst, literatuur en levensbeschouwing, en die tussen wetenschap/theorie en klinische behandelpraktijk. In het artikel van Timo Bolt over Bouman gaat het vooral over de verhoudingen tussen psychiatrie en geloof, natuurwetenschap en geesteswetenschap, en theorie en praktijk; in de bijdrage van Ingrid Kloosterman over Rümke staat de verhouding tussen wetenschap en literatuur centraal; in het artikel van Bart Karstens over Van der Horst ten slotte ligt het accent op de verhouding tussen psychiatrie en (existentiële) filosofie, en op de integratie van wetenschap en levensbeschouwing.

Daarnaast wordt een belangrijke historiografische kwestie aan de orde gesteld: is de gangbare metafoer in de geschiedschrijving van de psychiatrie, die van de pendelbeweging tussen de twee culturen van biologie en psychologie, wel adequaat? Een nauwkeurige bestudering van het werk van Bouman, Rümke en Van der Horst leert dat de genoemde tegenstelling duidelijk nuanceren behoeft wanneer men de klinische praktijk tot uitgangspunt neemt bij het beschrijven en analyseren van de psychiatriegeschiedenis.

De hier beschreven geschiedenis heeft een opvallende actuele relevantie. In de afgelopen twee decennia is de psychiatrie steeds meer in het teken komen te staan van het hersenonderzoek. Bij deze herdefiniëring van de psychiatrie als *evidence-based* neurowetenschap worden, vaak met een beroep op de klinische praktijk, de laatste jaren nadrukkelijk vraagtekens geplaatst. Zo pleitten de hoogleraren Antoine Mooij en Gerrit Glas in hun werk al langer voor een herwaardering van de geesteswetenschappelijke psychiatrie,² en is in het *Tijdschrift voor Psychiatrie* sinds 2005 een discussie gaande over de verhouding natuur- en geesteswetenschap en de ‘pendelbeweging’ in de psychiatrie.³ De psychiatrie lijkt niet om een voortdurende reflectie op haar fundamenten heen te kunnen, mede omdat haar object, de mens, biologische, sociale en psychologische dimensies kent, hoe men het ook wendt of keert.

SUMMARY

Psychiatry in multiplicity

According to a widespread interpretation, the history of psychiatry is characterized by a strong opposition between biological and psychological paradigms, which would dominate consecutive periods in history. The image of a swinging pendulum is a popular metaphor to describe this idea. The culture of Dutch psychiatry in the interwar years (1918-1940) seems to gainsay this image. Psychological, biological and social models of explanation and therapy were used alongside each other without apparent debate and conflict. Influential professors of psychiatry like H.C. Rümke (Utrecht University) even pleaded for a conscious integration of these approaches. Some historians have interpreted this stance as a sign of scientific ‘vagueness’ and ‘anarchy’. Analyzing the work of three major representatives of Dutch psychiatry in the Interbellum (Leendert Bouman, Han Rümke and Lammert van der Horst), the authors (former students of the master Historical and Comparative Studies of the Sciences and the Humanities) shed light on the psychiatric climate of this era, dealing with themes like the openness of psychiatry to other sciences, the interactions of psychiatry and literature, and the relationship between theory and clinical practice. As a result a further qualification of the image of the pendulum is argued for.

2 Antoine Mooij, *De psychische realiteit. Psychiatrie als geesteswetenschap* (Amsterdam 2006); Gerrit Glas, *Angst – beleving, structuur, macht* (Amsterdam 2001).

3 Zie onder andere het artikel van E.H. Nieweg en de vele reacties daarop: E.H. Nieweg, ‘De psychiater in spagaat – over de kloof tussen natuur- en geesteswetenschappelijke psychiatrie’, *Tijdschrift voor psychiatrie* 47 (2005) 239-248. En verder onder andere: J. Dirkx, ‘De aantrekkelijke, maar illusoire autonomie van een eenzijdig verklaringsmodel voor de psychopathologie’, *Tijdschrift voor Psychiatrie* 50 (2008) 405-415.